

»DEN SVENSKA STATS- RELIGIONEN.»¹

Av professor SVEN KJÖLLERSTRÖM, Lund

FÖRESTÄLLNINGEN om en särskild statsreligion är ett arv från antiken. I Rom var statsreligionen en gren av förvaltningen, och på 300-talet blev kristendomen statsreligion i det romerska världsväldet. Det är därför ingen tillfällighet, att statsreligionen som ett kyrkorättsligt och kyrkopolitiskt program utformades inom den moderna naturrätten, även den ett arv från antiken.

Enligt den under 1600- och 1700-talen utbildade rationalistiskt-individualistiska naturrätten är både kyrka och stat föreningar, korporationer av människor, inte gudomliga stiftelser. Själva grundvalen för korporationen är det s. k. samhällsfördraget, ett kontrakt av juridiskt bindande karaktär. Någon religiös uppgift tillkommer inte staten, dess enda mål är *salus publica*, folkets väl. För att kunna förverkliga detta mål och bli, vad Lorenzo Hammarskjöld en gång kallade, ett »människoförädlingens institut», behöver dock staten religionen. I den tyska naturrätten blir därför kyrkan en av staten noga kontrollerad institution och prästerna statens tjänstemän. Naturrättens ledande, ständigt upprepade princip kan också sammanfattas i den gamla välkända meningen: »*Videant consules, ne quid detrimenti capiat respublica*»; må konsulerna se till att staten inte tar någon skada. För sin egen säkerhets skull kan staten inte lämna något område okontrollerat. Den suveräna staten tillåter visserligen flera religionssamfund men inga fria. Det är dock statens plikt att skydda den individuella friheten inom religionssamfunden.

En av naturrättens mest betydande målsmän, tysken Samuel Pufendorf, var professor i Lund under åren 1668—1677. Genom Pufendorfs stora inflytande fick naturrätten redan från början en stark ställning vid Lunds universitet.

En värdig efterträdare fick Pufendorf 1721 i juristen David

¹ Promotionsföreläsning, hålles i Lunds domkyrka den 31 maj 1945.

Nehrman-Ehrenstråle, ett av den svenska naturrättens främsta namn. Det för staten konstituerande är enligt Ehrenstråle samhällsfördraget. Men intet fördrag kan upprätthållas utan religionens hjälp. Den sanna religionen styrker staten, betonar Ehrenstråle, och enhet i religionen är grundvalen för folkets väl. Överheten kan dock inte tvinga någon till tro, och därför måste man räkna med flera religionssamfund inom en och samma stat.

Även Ehrenstråles närmaste efterträdare fortsatte att med utgångspunkt från naturrätten belysa gällande svensk rätt. Vid Lunds universitet hade också Anders af Håkansson, Gustav III:s och Gustav IV Adolfs betrodde rådgivare, fått sin teoretiska skolning. Och från honom härrör det första utkastet till RF (Regeringsformen) av år 1809.

Att den naturrättsliga modedoktrinen spelat en viktig roll vid tillkomsten av grundlagarna efter revolutionen 1809, är ett erkänt faktum. Naturrätten är, skulle man kunna säga, den andliga jordmån, ur vilken våra första grundlagar vuxit fram. Kyrkorättsligt är sammanhanget påtagligt. Alla tidigare RF hade inskräp, att enighet i religionen och gudstjänsten är den kraftigaste grundvalen för ett varaktigt regemente. Denna bestämmelse ströks 1809. Religionen har inte någon sådan uppgift enligt naturrätten. Den kan inte konkurrera med samhällsfördraget.

I de försäkringar, som de svenska konungarna före 1809 avgett vid trontillträdet, hade de förbundit sig att beskydda samtliga rikets inbyggare vid deras kristna religion och att försvara den rena evangeliska läran. I överensstämmelse med naturrättens principer ersatte 1809 års män de anförda orden med frasen »undersåtarnas sällhet», deras »sannskyldiga gagn och bästa». Den mycket omdebatterade 16 § i RF står också i full överensstämmelse med naturrättens principer. Enligt denna § skall nämligen konungen »ingens samvete tvinga eller tvinga låta utan skydda var och en vid en fri utövning av sin religion, så vitt han därigenom icke stör samhällets lugn eller allmän förargelse åstadkommer».

Den svenska staten är dock inte konfessionslös. Konungen liksom statsråden och de flesta av hans ämbetsmän skall bekänna »den rena evangeliska läran, sådan som den uti den oförändrade Augsburgiska bekännelsen samt Uppsala mötes beslut av år 1593 antagen och förklarad är». Genom dessa bestämmelser och föreskrifter om religionsfrihet i § 16 hade förutsättningarna för en *svensk* statsreligion skapats.

Den förste, som drog konsekvenserna av RF:s bestämmelser, var

den unge docenten i litteraturhistoria vid Lunds universitet Peter Wieselgren.

År 1826 hade en präst utgivit en liten skrift, som blev föremål för ett tryckfrihetsåtal. Författaren blev dock frikänd, och juryn förklarade, att någon statsreligion inte fanns i Sverige och att det var omöjligt att döma efter kyrkans bekännelseskrifter. Detta resonemang upprörde i hög grad Wieselgren, och av en tilltänkt tidningsartikel blev en bok på över 300 sidor. I denna besvarade Wieselgren frågan: »Vilken är svenska statens religion?» Svaret fann Wieselgren i RF:s 2 § om konungens bekännelse till den rena evangeliska läran.

Revolutionen 1809 bar, menar Wieselgren, »en reformation i sitt sköte». Genom ett penndrag hade 1809 års män avlägsnat »några gamla dammiga väggprydnader, vilkas inskrifter ingen ändå mera läser», som det heter hos Wieselgren. De dammiga väggprydnaderna är de 5 bekännelseskrifter, som medtagits i 1686 års KL (Kyrkolag) men uteslutits i RF. »Men det är ej jag», utropar Wieselgren, »det är lagen, som slagit ner dessa symboler; och vad som faller för hans svärd, det faller lika, om åskådarna glädjas eller sörja över det fallna... Där KL bjuder ett och statslagen ett annat, där måste alla icke katoliker lyda den senare.» Kyrkan är underordnad staten och konungen dess högste biskop. Utförligt och värtaligt skildrar sedan Wieselgren innebörden av 1809 års »reformation», då kyrkan fick en bekännelseskrift på 70 sidor i stället för KL:s på 700. Fördelarna var uppenbara, menade Wieselgren. Ty, skriver han, »många lagar äro merendels inga lagar», och »jurymännen läsa ej en stor volym för att pröva en sats av några rader i en åklagad skrift». Genom »reformationen» 1809 hade dessutom Sverige fått samma bekännelseskrifter som den danska och norska kyrkan. Grunden var lagd, betonar Wieselgren, »för en skandinavisk kyrkoförening».

Wieselgren, som fått sin kyrkliga fostran i det gamla Varend och i Lund hört till Henrik Schartaus mesthängivna åhörare, var dock väl medveten om att den nya statsreligionen inte var det svenska folkets. Det var emellertid hans förhoppning, att hans skrift skulle egga »landets heroer till kamp» för att efter en tioårig strid »palmer en gång må susa över det släkte, som vet vad det tror», som det heter i ett brev till Tegnér. Det skulle dock dröja 65 år, innan heroerna drabbade samman. På 1820-talet våldade inte bekännelseskrifternas antal några allvarligare svårigheter. Det verkliga problemet kan vi med Tegnér uttrycka på föl-

jande sätt: »Hur kan ... ett protestantiskt land ha någon annan symbolisk bok än bibeln?» Ganska oreserverat gav också samtidens ledande män sitt samtycke till Wieselgrens tolkning av RF. Atterbom fann skriften »viktig till sitt ämne, ädel till sin avsikt, rik till sitt innehåll, hjärtlig och varm till sitt framställningssätt». Tegnér var visserligen kritisk på många punkter men prisar författarens »träffande idéer», hans »brinnande nit» och hans livliga om ock något bullersamma framställningskonst. För den snillrike karlstadsbiskopen, C. A. Agardh, innebar Wieselgrens skrift en verklig forskningsinsats. Och en av teologiska fakultetens lärare i Lund förklarade, att han med verklig förtjusning läst boken och blivit hänförd av »den snilleseld, som överallt blixtrar däri, av den lågande värma, som måste hänföra även den trögaste läsare». Flera kyrkolagskommittéer, domkapitel, riksdag och kungl. maj:t gav också sin anslutning till Wieselgrens tolkning.

Kritiska röster saknades dock inte. Tegnérns gode vän, Carl Gustav von Brinkman, förklarade, att han sällan köpt »en mörkare smörja». Den unge Henrik Reuterdaahl såg i Wieselgrens juridiska syn på bekännelsen en fara både för kyrkans och den vetenskapliga forskningens fria utveckling. Reuterdaahl önskade trohet mot bekännelsen men icke lagisk bundenhet vid densamma.

Ett viktigt spörsmål för statsreligionens anhängare blev frågan om en ny kyrkolag. Den ledande mannen på detta område blev Johan Henrik Thomander, av en samtida träffande karakteriserad som »en verkligen ovanlig man, djärv och självständig, [men] mera passande för amerikanska fristaterna än för vårt servila samhälle».

Om Wieselgren velat åstadkomma full överensstämmelse mellan statens och kyrkans bekännelse, såg Thomander som sin uppgift att utarbeta en ny kyrkolag med RF som normerande utgångspunkt och dra upp gränslinjerna mellan riksdagens och konungens lagstiftningsmakt eller mellan *kyrkolag* och *kyrkostadga*. Denna distinktion blev emellertid den kyrkliga lagstiftningens Akilleshäl. Det uppställda programmet var i praktiken ogenomförbart, och efter ett 50-årigt arbete måste tanken på en ny kyrkolag definitivt skrinläggas 1878.

Ännu ett problem skulle bereda statsreligionens vänner åtskilliga svårigheter.

Om RF upphävt KL:s bestämmelser angående bekännelseskrifterna, borde den ju också ha upphävt äldre lagar om religionsfriheten. Denna konsekvens drog dock inte vare sig Wieselgren eller

Thomander. Då det gäller tolkningen av RF:s 16 § om religionsfrihet, betonade de långt mera enheten än friheten. Sveriges konung kunde visserligen vara härskare över hur många olika kyrkosamfund som helst, men idealet var *enhet i religionen*. Allmän religionsfrihet ville varken Wieselgren eller Thomander höra talas om. Man borde inte upplösa »det starkaste ordningsband för att ge en och annan gesäll och sjöman frihet att ömsa kult utan olägenhet», skriver Wieselgren. »Trosbekännelsens enhet inom ett land», framhåller Thomander, »medför oskattbara fördelar, som en kyrkostat bör noga vakta sig för att i oträngt mål förspilla, fördelar för statslivet, för umgängeslivet och för familjelivet...».

Av fruktan för den katolska kyrkan, naturrättens arvfiende, ansåg Thomander allmän religionsfrihet vara »ett av de mest obetänksamma steg, statsmakterna kunde vidta». Följden skulle endast bli, att »en påvisk befolkning skulle växa upp som svampar ur jorden».

Religionsfrihet var för Wieselgren och Thomander största möjliga frihet inom statskyrkans ram. Båda slog vakt om individens och lokalförsamlingens rätt men också om statens. Staten måste noga känna till ett religionssamfunds dogmer och sedeläror, innan den kunde ge det kultfrihet, allt enligt principen: *Videant consules!* Man hade i Sverige, menade Thomander 1857, inte någon som helst anledning att följa Englands och Amerikas exempel.

Det var ingen tillfällighet, att Thomander 1857 kom in på förhållandena i England och Amerika. Även här hade naturrätten blivit en viktig faktor, men den hade fått en annan utformning än på kontinenten. Enligt John Locke har staten ingenting att skaffa med människors tro. Tillhörigheten till ett visst kyrkosamfund får inte medföra några särskilda medborgerliga rättigheter. Kyrka och stat bör radikalt åtskiljas. I förhållande till staten är kyrkan en fullständigt autonom korporation. En särskild statsreligion är lika vidrig ur religionens som ur statens synpunkt. Varje människa måste ha full frihet att välja sitt eget religionssamfund. Hade den tyska och svenska naturrättens anhängare varit statskyrkomän, var Locke ivrig frikyrkoman.

Lockes tankar om förhållandet mellan kyrka och stat realiserades först i Nordamerikas förenta stater. På olika vägar nådde dessa tankar omsider även Sverige.

De kyrkliga förhållandena i Nordamerika hade tidigt uppmärksamats i den svenska pressen, och i mitten av 1800-talet började

olika sekter att driva sin propaganda, samtidigt med att en flod av angloamerikansk litteratur välldes in över vårt land.

Den främste förkämpan för Lockes program blev den skånske prästmannen H. B. Hammar, enligt Gottfrid Billing »en rikt begåvad man, huvudet högre än människor i allmänhet».

Hammar stod Wieselgren och Thomander mycket nära men skilde sig från dessa i *en* punkt. Och detta är just den punkt, där tysk och engelsk naturrätt gå skilda vägar. Hammar var helt orienterad åt väster. »Sveriges öde», skriver han en gång i ett brev, »har alltid varit, att sedan ett oting spelat ut sin roll i Tyskland, skall det här sitta på tronen». Var Wieselgren och Thomander extrema statskyrkomän, var Hammar lika ivrig frikyrkoman. Som motto över sin tidskrift, »Evangelisk kyrkovän», satte han också RF:s 16 §, och hans ständigt upprepade tema lyder: »Hur långt sträcker sig den samvets- och religionsfrihet, som i § 16 av RF är förbehållet svenska medborgare?»

Ett ur principiell synpunkt mycket viktigt svar på denna fråga kom från en av professorerna vid Lunds universitet.

I de första numren av Lunds missionstidning för år 1857 besvarade juris professorn Christian Naumann de båda i det föregående berörda frågorna: »Vilken är svenska stats-religionen?» och »Vad förstodo 1809-års lagstiftare med den i 16:de § RF stadgade religionsfrihet?» Svaret på den första frågan hämtade Naumann från Wieselgrens skrift av år 1827. Statsreligionens lära var fastställd i 1809 års RF. I svaret på andra frågan drog Naumann konsekvenserna av Wieselgrens tes och förklarade, att RF:s 16 § innebar ökad religionsfrihet och att genom denna § äldre häremot stridande författningar upphävts. Fastän Naumann var ivrig anhängare av en statsreligion och stod Hammars radikala åsikter fjärran, hade han alltså givit denne rätt i tolkningen av RF:s 16 §. I sin tidskrift skrev också Hammar: »Mätte alla jurister, även ledamöterna av högsta domstolen, grundligen studera den lilla avhandlingen.»

Naumanns artiklar blev verkligen studerade och nådde långt utöver missionstidningens läsekrets. De utgavs i separat, och huvudinnehållet inarbetades i Naumanns stora arbete: »Sveriges statsförfattningsrätt», och i hans kommentar till Sveriges grundlagar. I anslutning till Rabenius' framställning i »Lärobok i svenska kyrkolagfarenheten» (1836) förfäktar Naumann här, att statsreligionen högtidligen infördes i Sverige på Uppsala möte 1593 och inte som Wieselgren menade 1809. Han förklarar vidare,

att den svenska kyrkan, om ock med vissa modifikationer, i både yttre och inre avseende är underordnad staten enligt det på naturrätten uppbyggda kyrkorättsliga system, som blivit kallat territorialsystemet. Naumanns uppfattning blev under 1800-talets senare hälft juristernas och statsmännens egendom och delades av många ledande kyrkomän, särskilt av dem som stod frikyrkorörelsen nära. Helt slog dock aldrig Naumanns uppfattning igenom.

Som redan nämnts, hade arbetet på en ny kyrkolag strandat. Detta innebar, att den gamla KL:s bestämmelser om kyrkans lära formellt kvarstod oförändrade. För att verkligen visa, att den svenska statens religion blivit det svenska folkets, framlade redaktör S. A. Hedlund vid riksdagen 1889 en motion, vari han under hänvisning till Wieselgrens skrift yrkade, att KL:s föreskrifter om läran skulle bringas i överensstämmelse med RF:s. I riksdagen segrade Hedlund med stor majoritet, och beslutet lämnades utan anmärkning av högsta domstolen, accepterades av kungl. maj:t, tillstyrktes av flertalet domkapitel och av en tillsatt kyrkolagskommitté. Det gällde ju blott, som det hette, att erkänna, »ett sedan 1809 förefintligt rättsförhållande». Den föreslagna ändringen var av rent redaktionell karaktär. Kyrkomötet, som skulle sammanträda på hösten 1893, hade endast att böja sig för ett historiskt faktum.

Nu visade det sig emellertid, att den svenska statens religion icke blivit, vad Wieselgren en gång hoppats, det svenska folkets. Det hade inte gått så lätt att utplåna den uppfattning av kyrka och stat, som en gång förkunnats av reformatörerna, av Johannes Rudbeckius, Erik Benzelius och Haquin Spegel. Denna traditionslinje fullföljdes även under 1800-talet och hade — liksom naturrätten — sina främsta förkämpar vid Lunds universitet. Till den kyrkliga traditionalismens målsmän under detta århundrade hör Henrik Reuterdahl, Ebbe Gustav Bring, Vilhelm Flensburg, Anton Niklas Sundberg, Karl Olbers och Gottfrid Billing.

Målmedvetet vände sig dessa kyrkomän både mot den framväxande frikyrkligheten och mot det av Wieselgren, Thomander och Naumann förfäktade kyrkorättsliga territorialsystemet. Fruktorna av dessa mäns arbete inhöstades vid kyrkomötet 1893. Den »heroernas kamp», varom Wieselgren ordat 1827, blev nu verklighet.

Vid 1893 års kyrkomöte stod teolog mot teolog, jurist mot jurist och lekman mot lekman.

Ivrigt förfäktade statsreligionens anhängare, att KL:s bestäm-

melser om kyrkans lära upphävts genom RF av år 1809. Som juridiskt bindande lag måste kyrkans bekännelse vara kort. Här emot invändes från motståndarnas sida, att RF *inte* upphävt KL, att en dylik tolkning vittnade om »en despotisk territorialism, en outhärdlig caesaropapism», en »rent hednisk princip, nämligen statens omnipotens». Kyrkan är inte, hette det, blott »ett statskyrkodöme utan en kyrkohistorisk realitet, en självständig, levande organism»; dess bekännelse är ingen lagbok.

Den med stor spänning motsedda utgången blev, att det framlagda ändringsförslaget föll. Motståndarna segrade med två rösters majoritet. Kyrkomötet 1893 hade underkänt den tolkning av RF, som Wieselgren gett 1827.

Enligt Nathan Söderblom innebar kyrkomötets beslut en seger för »den evangeliska religionens fria och djupa syn på kyrkans bekännelse gentemot en lagisk och trångsynt uppfattning, som fann bekännelsens korthet lätthanterlig, då det gällde att använda den som polisreglemente och troslag». Harald Hjärne sammanfattade sin uppfattning i orden: »Det var då för väl, att inte den där länsmanssynpunkten segrade.»

Som den främste representanten för den vid 1893 års kyrkomöte segrande riktningen framträdde redan i början av detta århundrade Einar Billing. Att kyrkan blott och bart skulle vara ett statsorgan ungefär som postverket, var för Billing det orimligaste av allt. I tal och skrift förfäktade han både mot frikyrkömän och statsreligionens försvarare, vad han kallade »den religiöst motiverade folkkyrkan». Då Billing började att tala om fritt utträde ur kyrkan och fick landets biskopar med på en motion härom vid kyrkomötet 1929, slog statsreligionens anhängare genast alarm. Bland dessa skall jag här endast nämna ett namn: Arthur Engberg.

I talet om fritt utträde ur kyrkan såg Engberg »en finurlig fälla», utlagd endast för att rädda biskoparnas hotade maktställning. Den billingska folkkyrkan var enligt Engberg »ett foster av begreppsförvirring». Att kyrka och stat var tvenne organismer, som kunde stå i närmare eller fjärmare förhållande till varandra, var, menade han, »en vanföreställning, som icke hade något att skaffa med ett kyrkopolitiskt program, fotat på klara och genomtänkta principer».

Ty statsreligionen eller statskyrkan är, framhåller Engberg i anslutning till den boströmska filosofien, statens organisation för folkets religiösa fostran. Så länge den svenska staten bedriver en

sådan verksamhet, måste alla bidra till omkostnaderna för denna verksamhet liksom pacifister och militarister måste bidra till att underhålla militärväsendet. Engberg skriver: »Systemet med statsreligion innebär med ofrånkomlig nödvändighet, att i den mån individen är statsmedborgare, så är han också inlemmad i det statliga religionssystemets sammanhang.» Utträde ur statskyrkan är omöjligt.

Enligt Engberg är statsreligionen årsbarn med reformationen. Den infördes inte vare sig 1809 eller 1593 utan av Gustav Vasa på riksdagen i Västerås 1527. Då utplånades enligt Engbergs framställning kyrkan i Sverige som ett självständigt samfund, som rättssubjekt, och inlemmades i statens verksamhet och representeras sen dess av staten. De i RF medtagna bekännelseskriterierna är statsreligionens och inga andra. Vad KL stadgar utöver RF i bekännelseväg, äger inte vitsord, dekreterar Engberg liksom Wieselgren. Vid en debatt i riksdagen 1930 om kyrkans och statens skiljande hävdade Engberg, att det inte gällde att avskaffa statsreligionen utan att förverkliga dess idé, d. v. s. »avskaffa biskoparna och införa en kyrklig överstyrelse med generaldirektör för kungliga salighetsverket».

I det framställda förslaget om kyrkans skiljande från staten såg Engberg »gamla liberala funderingar» utan all aktualitet. »Livets väg pekade åt annat håll», menade han. Själv beträdde dock inte Engberg den väg, han 1930 kallade »livets».

Under 30-talet hade en ny ideologi börjat framträda, en ideologi, som restlöst sökte förvandla kyrkan till ett lydigt instrument i statens hand. De yttersta konsekvenserna av en statsreligion blevo nu uppenbara. Det torde ha varit detta perspektiv, som gjorde ecklesiastikminister Engberg en smula tveksam. Han avskaffade inte heller biskoparna och inrättade inte något nytt kyrkligt centralorgan. Och då man vid riksdagen 1937 yrkade på en mera genomgripande reformation av kyrkan, var Engberg en av motståndarna. Han trodde inte, yttrade han, att en verklig reformation »anträder sin flykt på en riksdagsmotions vingar» och talade om nödvändigheten av en växelverkan mellan kyrka och stat. I denna växelverkan får statens och kyrkans samliv »sin sunda utformning», betonade han. Arthur Engbergs utveckling är säkert ganska tidstypisk. De gångna åren ha emellertid visat, att hur högt den evangeliska kyrkan än skattar förbindelsen med staten, ges det situationer, då den måste bryta detta samband och gå sin egen väg.